

Р. М. Шелудько,
к. е. н., доцент, доцент кафедри виробничого менеджменту та агробізнесу,
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва
Н. А. Білоусько,
аспірант, Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто сучасний стан, тенденції та проблеми технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств Харківської області. Розглянуто наявність, склад та рух основних засобів. Визначено основні чинники, які впливають на рівень зносу основних засобів.

The current states, main tendencies and problems technological supply of the farms Kharkiv region. We consider the presence, composition and movement of fixed assets. The main factors that affect the level of depreciation.

*Ключові слова: основні засоби, зношення, рівень зносу, технічний стан, оновлення основних засобів.
Key words: fixed assets, depreciation, depreciation level, technical state, fixed assets updating.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Важливою проблемою сучасного стану аграрного сектору економіки є забезпечення належного рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, яка останнім часом постає все гостріше.

Перед керівниками господарств постає першочергове завдання підвищення ефективності використання основних засобів як важливого матеріального елемента виробництва, що значною мірою визначає їх потенціал. Сучасні умови управління вітчизняними підприємствами висувають підвищені вимоги до процесу використання основних засобів. Це пов'язано з тим, що ринкова стійкість підприємства, його конкурентоспроможність, тактичні і стратегічні перспективи розвитку залежать від ефективності використання основних засобів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

В економічній літературі вивчення питань оцінки ефективності використання основних засобів привертає увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Теоретичними та практичними аспектами ефективності капітальних вкладень займалися такі вчені: В.Г. Андрійчук [2], Я.К. Білоусько [4], М.Я. Дем'яненко [6], В.М. Івахненко, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, П.М. Макаренко, Г.М. Підлісецький [11], П.Т. Саблук [12], М.Г. Чумаченко, Шебанін В.С. [14].

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Дослідження матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств Харківської області. Вивчення ефектності використання основних засобів, а саме: забезпеченість підприємства основними засобами; ефективність використання обладнання; виявлення факторів і резервів підвищення ефективності використання основних засобів.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сільське господарство найбільш чутливо з-поміж усіх інших галузей національної економіки реагує на зміни, що протікають в економічному середовищі. Водночас, як це не дивно, у період фінансової кризи сільськогосподарські підприємства були єдиними, що показали не лише зростання обсягів виробництва, але й рентабельності в цілому. Це, на нашу думку, першочергово зумовлено тим, що продукція сільського господарства є надзвичайно важливою для підтримання та задоволення фізіологічних потреб людини, від споживання якої відмовитися неможливо [13, с. 202].

На основі досягнутого в економічно-розвинених країнах світу високого рівня механізації, електрифікації і хімізації аграрного виробництва частка втрат на придбання і використання засобів виробництва і послуг промислового походження сягає 70—80 % собівартості

Таблиця 1. Економічна ефективність сільськогосподарського виробництва Харківської області

Показники	Роки			2011 р. у % до:	
	2009	2010	2011	2009 р.	2010 р.
Виробництво валової продукції сільського господарства в розрахунку на:					
- 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	223,5	189,7	301,6	134,9	159,0
- 100 грн. вартості необоротних активів, грн.	171,3	148,5	194,7	113,7	131,1
- 100 грн. вартості необоротних і оборотних активів, грн.	117,5	98,8	118,8	101,1	120,2
Урожайність, ц/га					
- зернові і зернобобові культури	27,0	19,3	37,5	138,9	194,3
- соняшник на зерно	18,3	16,6	24,7	135,0	148,8
- цукрові буряки фабричні	203	146	272	134,0	186,3
Середньодобові прирости, г					
- ВРХ на вирощуванні і відгодівлі	448	442	454	101,3	102,7
- свиней на вирощуванні і відгодівлі	326	336	329	100,9	97,9
Продуктивність корів молочного стада, кг	4547	4413	4423	97,3	100,2
Середня несучість курей-несучок, штук	285	303	295	103,5	97,4
Фінансові результати до оподаткування, млн грн.	305,2	514,3	1602,9	525,3	311,7
Рівень рентабельності (збитковості):					
операційної діяльності, %	11,0	17,1	27,2	16,2	10,1
продукції сільського господарства, %	3,2	17,6	27,5	24,3	9,9
рослинництва, %	6,3	23,3	36,7	30,4	13,4
тваринництва, %	-5,8	5,2	5,2	11,0	0,0
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва, %:					
- зерно	-6,6	-4,1	23,1	29,7	27,2
- насадження соняшнику	45,5	61,1	69,0	23,5	7,9
- цукрові буряки	-11,0	-27,5	18,4	29,4	45,9
- молоко	3,9	23,6	17,6	13,7	-6,0
- м'ясо великої рогатої худоби	-38,3	-40,7	-35,4	2,9	5,3
- м'ясо свиней	-11,5	-15,1	-33,1	-21,6	-18,0
- м'ясо птиці	-43,1	-38,7	-59,6	-16,5	-20,9
- яйця	-1,6	22,1	47,1	48,7	25,0

Джерело: розраховано автором на підставі статистичних щорічників "Харківська область у 2009 році", "Харківська область у 2010 році", "Харківська область у 2011 році".

продукції. Це зумовлюється як нарощуванням обсягів споживання матеріально-технічних засобів, так і високим рівнем виробничо-технічного та агрохімічного сервісу сільськогосподарських підприємств, без чого нормальне ведення аграрного виробництва неможливе. У той же час, в Україні, у цілому, об'єктивні фактори інтенсифікації аграрного сектора або зовсім не діють, або діють в обмежених масштабах. При цьому скорочення обсягів залучення у виробничий процес матеріально-технічних ресурсів призводить до збільшення частки витрат на них у собівартості сільськогосподарської продукції, яка щороку зростає внаслідок постійного підвищення цін на ці ресурси.

Для характеристики рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва залежно від того, з яких позицій вони характеризують процес інтенсифікації, ви-

відповідно на 18,7 % та на 33,4%. У цей же час показники щільності худоби є дуже низькими і мають тенденцію до зниження. У розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь припадає 8,5 голів умовної ВРХ, у тому числі поголів'я корів — 1,68 голів, поголів'я свиней — 4,14 голів. За 2009—2011 роки парк кормозбиральних комбайнів зменшився на 20,6%, тракторів майже на 10%, зернозбиральних комбайнів на 3,8%.

Глобалізація світової економіки, прагнення України інтегруватися до міжнародних економічних інститутів вимагають не просто відродження вітчизняного аграрного виробництва, яке за останні два десятиліття зазнало суттєвого впливу деструктивних процесів у народногосподарському комплексі, а переведення його на якісний новий рівень функціонування, гідний сучасних передових ринкових тенденцій розвитку продуктивних сил і виробничих відносин (табл. 1).

Наведені у таблиці 1 розрахунки дають підстави для висновку про те, що за три останні роки намітилася позитивна тенденція до зростання виробництва валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (на 33,9 %), на 100 грн. вартості необоротних і оборотних активів (на 1,1%), у тому числі на 100 грн. вартості необоротних активів (на 13,7 %). Зростають показники урожайності сільськогосподарських культур,

Таблиця 2. Показники забезпеченості і ефективності використання основних засобів у сільському господарстві Харківської області

Показники	Роки				
	2007	2008	2009	2010	2011
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	2419,7	2766	2418,7	2418,3	2418,6
Припадає основних засобів на: 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	139,4	121,5	180,2	193,1	205,4
одну особу, зайняту у підприємствах за видом економічної діяльності, тис. грн.	20,5	20,5	34,7	37,4	32,9
Рентабельність операційної діяльності, %	11,3	12,0	10,7	17,1	27,2
Норма прибутку, %	(...)*	1,8	7,0	11,0	32,3

Джерело: розраховано автором на підставі статистичних щорічників "Харківська область у 2009 році", "Харківська область у 2010 році", "Харківська область у 2011 році".

Примітка: * дані відсутні

продуктивності тварин (окрім продуктивності корів молочного стада). Наслідком позитивних зміни у виробництві продукції за три роки стали поліпшення показників фінансової діяльності. Порівняно з 2009 рентабельність продукції сільського господарства збільшилася з 3,2 % до 27,5 %, у тому числі продукції рослинництва з 6,3 до 36,7 відсотків. Якщо у 2009 році виробництво продукції тваринництва було збитковим, то у 2011 році на 1 грн. виробничих витрат отримано 5 коп. чистого прибутку. У розрізі окремих видів продукції слід відмітити позитивні зміни у фінансових результатах від реалізації зерна, насіння соняшнику, цукрового буряку, молока, м'яса великої рогатої худоби.

Ефективне функціонування й темпи зростання виробництва продукції та підвищення продуктивності праці, а в підсумку — ріст доходності, залежить від забезпеченості підприємств основними засобами та ефективності їх використання.

Для аналізу показників забезпеченості і ефективності використання ОЗ ми використали дані статистичних щорічників по Харківській області за 2007—2011 роки, у яких наведено вартість основних засобів, кількість зайнятого населення та фінансові результати у сільському господарстві. На підставі цих даних нами були розраховані ці показники та подані у таблиці 2.

Аналіз таблиці 2 показує, що по підприємствах галузі сільського господарства за 2007—2011 роки вартість основних засобів на 100 га с.-г. угідь збільшується на 47,3 % і становить у 2011 році 205,4 тис. грн. Відносний приріст фондоозброєності становить 60,5 %. За цим же видом економічної діяльності зростає як рентабельність операційної діяльності, так і норма прибутку: у 2011 році на 1 грн. виробничих витрат було отримано 27 коп. чистого прибутку (проти 11 коп. у 2007 році); на 1 грн. вартості ОЗ у 2001 році отримано 32 коп. чистого прибутку (проти 2 коп. у 2008 році).

Підвищення економічної ефективності оновлення технічних засобів пов'язане зі зростанням ефективності виробничого нагромадження. Своєчасно замінюючи фізично та морально зношену техніку новими продуктивнішими машинами можна одержати необхідний приріст виробництва продукції з меншими обсягами інвестицій [4, с. 48].

Загалом основними чинниками, що впливають на величину зносу основних засобів, є:

Таблиця 3. Показники вартості і ступеня зносу основних засобів сільського господарства Харківської області

Роки	Вартість основних засобів у фактичних цінах	Сума зносу основних засобів, млн грн.	Індекси вартості основних засобів, % (до попереднього року)	Ступінь зносу основних засобів, %
2000	5066,2	2320,3	-	45,8
2001	4474,3	2205,8	88,3	49,3
2002	3652,3	1687,4	81,6	46,2
2003	3373,3	1605,7	92,4	47,6
2004	3134,3	1485,7	92,9	47,4
2005	3342,4	1614,4	106,6	48,3
2006	3371,9	1544,3	100,9	45,8
2007	3276,9	1399,2	97,2	42,7
2008	4313,4	1772,8	131,6	41,1
2009	4624,4	1900,6	107,2	41,1
2010	4922,4	2175,7	106,4	44,2

Примітка: дані за 2011 р. будуть наведені у Статистичному щорічнику "Харківська область у 2012 році".

1) збільшення собівартості одиниці продукції, що виготовляється за допомогою цих основних засобів, протягом терміну їх ефективної експлуатації;

2) зниження ціни одиниці продукції, що виготовляється за допомогою цих основних засобів, протягом терміну їх ефективної експлуатації;

3) скорочення натуральних обсягів виробництва та реалізації продукції, що виготовляється за допомогою цих основних засобів, протягом терміну їх ефективної експлуатації [10].

Таблиця 4. Фінансовий стан підприємств сільського господарства, мисливства та лісового господарства Харківської області

Показники	Роки				2011 р. у % до 2008 р.
	2008	2009	2010	2011	
Необоротні активи, млн грн.	3159,2	3002,6	3173,4	4073,0	128,9
Оборотні активи, млн грн.	4478,7	4182,9	5098,7	7257,4	162,0
Витрати майбутніх періодів, тис. грн.	4667,4	3931,8	9386,2	8687,0	186,1
Необоротні активи та групи вибуття, тис. грн.	6541,0	7218,1	6547,4	6554,4	100,2
Власний капітал, млн грн.	3504,2	3589,9	4151,1	5548,0	в 1,58р.
Забезпечення наступних витрат і платежів, тис. грн.	36610,4	28604,1	26143,7	84521,6	в 2,3р.
Довгострокові зобов'язання, млн грн.	1177,5	1194,2	1363,1	1919,3	в 1,6 р.
Поточні зобов'язання, млн грн.	2914,1	2367,1	2729,8	3781,4	129,7
Доходи майбутніх періодів, тис. грн.	16568,5	16848,7	17878,0	12410,4	74,9
Баланс, млн грн.	7649,1	7196,8	8288,1	11345,7	148,3
Питома вага у валюті активу балансу, %: - оборотні активи	41,3	41,7	38,3	35,9	-5,4
Питома вага у валюті пасиву балансу підприємств, %: - власний капітал	58,6	58,1	61,5	64,0	5,4
- довгострокові зобов'язання	15,4	16,6	16,4	16,9	5,1
- поточні зобов'язання	38,1	32,9	32,9	33,3	-4,8
Коефіцієнт покриття (ліквідності поточної)	1,537	1,767	1,868	1,919	124,8
Коефіцієнт структури довгострокових вкладень	0,373	0,398	0,430	0,471	126,2
Коефіцієнт фінансового лівериджу	0,336	0,333	0,328	0,346	102,9
Співвідношення поточних зобов'язань і власного капіталу	0,832	0,659	0,658	0,682	81,9
Приходиться оборотних активів на 100 грн. необоротних активів, грн.	141,76	139,31	160,67	178,18	125,7

Таблиця 5. Парк тракторів, зернозбиральних та кормозбиральних комбайнів у сільськогосподарських підприємствах Харківської області (на кінець року, шт.)

Роки	Трактори	Зернозбиральні комбайни	Кормозбиральні комбайни
1990	26228	4916	2694
1995	23614	3810	2140
2000	17185	2909	1458
2001	15969	2707	1338
2002	14608	2581	1201
2003	13328	2446	1058
2004	12228	2287	945
2005	11635	2210	837
2006	10710	2087	741
2007	10097	1964	627
2008	9852	2012	597
2009	9514	1917	533
2010	8800	1815	462
2011	8625	1844	423
Середньорічні показники			
Абсолютний приріст, шт.	-838	-146	-108
Темп зростання, %	94,8	95,5	91,6
Темп приросту (+, -), %	-5,2	-4,5	-8,4

Сільськогосподарські товаровиробники мають обмежені можливості у використанні фінансових ресурсів для відтворення основних засобів. Основними причинами цього є нестача вільних коштів, високо відсоткові банківські кредити. Тому на полях більшості підприємств працюють морально та фізично зношені технічні засоби (табл. 3).

Дані таблиці 3 показують, що підприємства сільськогосподарства Харківської області при збільшенні індексів вартості основних засобів за 2000—2010 роки мають дуже високий ступень зносу. Так, у 2010 році 44,2% основних засобів підприємств були зношеними. Можна відмітити, що за всі 11 років ступінь зносу є значним і коливається від 41,1% (у 2009 році) до 49,3% (у 2001 році).

Стійкість становища організації на ринку сьогодні визначається тим, наскільки ефективно вона може задовольняти кінцеві потреби своїх клієнтів. Серед великої кількості показників ефективності найважливішу роль відіграє показник ефекту. Керівник підприємства для прийняття оперативних управлінських рішень має бути озброєний інформацією про значення показників ефективності в певний момент часу, а так само основних показників стійкості. При цьому особливу увагу необхідно приділяти найбільш чутливим параметрам, оскільки вони більшою мірою схильні до швидких змін. І не варто забувати про те, що інформація повинна оцінюватись якісними характеристиками, такими як: актуальність, достовірність, чіткість, безперервність, надійність, порівнянність тощо [3].

У структурі активу балансу (таблиця 4) у 2011 році частка необоротних активів складає 35,9%, частка оборотних, активів — 64%. За 4 роки зростають частка як оборотних так і необоротних активів. Проте, у результаті аналізу отриманих коефіцієнтів фінансової стійкості встановлено, що підприємства сільськогосподарства, мисливства та лісового господарства мають слабкий, нестійкий фінансовий стан. Так, питома вага власного капіталу (при нормативному значенні не менше 50%) у 2011 році становить 48,9%, що характеризує невисоку

можливість підприємств виконати зовнішні зобов'язання за рахунок власних активів. Частка довгострокових зобов'язань у валюті пасиву балансу становить 16,9% і має негативну тенденцію до зростання, оскільки характеризує залежність підприємств від позикових джерел. При нормативному значенні коефіцієнту фінансового лівериджу не більше 0,25 по підприємствах сільськогосподарства, мисливства та лісового господарства він становить 0,346, це означає, що на 1 грн. власних коштів припадає 35 коп. довгострокових зобов'язань. Збільшення його за 4 роки свідчить про підвищення фінансового ризику.

Нині списується в основному лише та техніка, відновити працездатність якої уже неможливо. Вся інша залишається в підприємствах, незважаючи на те, що вже відпрацювала по 2—3 амортизаційні строки служби й більше.

Парк тракторів у с.-г. підприємствах Харківської області у 2011 році становив 8625 штук, що більше ніж у 3 рази тракторів 1990 року. В середньому за рік з 1990 року парк тракторів зменшувався на 838 одиниць, або на 5,2%.

Аналогічна ситуація відбувається із парком зернозбиральних комбайнів, який зменшився за 1990—2011 роки у 2,7 рази і становив 1844 одиниці.

У підприємствах Російської Федерації навантаження площі посіву зернових культур на 1 зернозбиральний комбайн з 2006 року збільшилося майже в 2 рази. [1, с. 146—149.]

Значно гірша ситуація відбувається з кормозбиральними комбайнами, кількість яких щорічно зменшувалася ще вищими темпами, ніж парк тракторів та зернозбиральних комбайнів (на 8,4%) і становила у 2011 році лише 423 одиниці. Це в 6,4 рази менше показника 1990 року. Площа кормових культур у сільськогосподарських підприємствах Харківської області зменшилася за цей же період майже в 5 разів, що і зумовило таке скорочення кормозбиральної техніки.

Одним із найважливіших і вагомих показників виробничої експлуатації, за допомогою якого можна оцінити забезпеченість сільськогосподарського процесу технічними засобами виробництва, є сезонне навантаження на одну наявну фізичну одиницю техніки. За базу порівняння при аналізі навантаження можуть бути прийняті статистичні дані аграрного сектора України за 1990 рік і відповідні показники зарубіжних країн.

Згідно наших розрахунків, навантаження ріллі на 1 трактор з 1990 року збільшилося в 3,1 рази і становить у 2011 році 223 га. Для порівняння в країнах Західної Європи з розвиненим сільськогосподарським виробництвом навантаження ріллі на один трактор в п'ять — сім разів менше. У підприємствах Російської Федерації навантаження ріллі на 1 трактор з 2006 року збільшилося з 184 до 283 одиниць [1, с. 146—149].

У сільськогосподарських підприємствах Харківської області на один зернозбиральний комбайн припадає 529 га (при нормативі 80—100 га), що в 3,3 рази вище навантаження 1990 року. У розвинутих країнах навантаження на комбайн за останні 16 років практично не змінилося, тоді як в Україні воно зросло майже у 2,4 рази. Щоб навантаження на сільськогосподарську тех-

ніку довести до рівня США, Україні треба мати 220 тис. зернозбиральних комбайнів, а до рівня Німеччини — близько 400 тис. Це означає, що підприємства України повинні щороку одержувати по 10 тис. комбайнів і не списувати їх протягом 40—50 років взагалі.

Сезонне навантаження 529 га на фізичний комбайн складно оцінити у відриві від технічних характеристик, стартових і поточних показників технічного стану техніки. Сучасні зернові комбайни із п'ятиклавішним соломотрясом збирають за годину близько 2,5 га. Зміна технічного стану неминує знижує середнє значення продуктивності за годину жнив. На продуктивність комбайнів негативно впливає також строк їхньої експлуатації.

У розвинутих країнах світу в міру старіння техніки сезонне навантаження знижується, про що свідчать такі дані. Якщо комбайн використовувати протягом 5—9 років, його річне навантаження становить 547 акр. При використанні комбайнів віком 15—19 років навантаження знижується до 213 акр., тобто в 2,5 рази.

В Україні ситуація протилежна — техніка спрацьовується, старіє, а сезонне навантаження тільки збільшується. Це є характерним і для підприємств Харківської області [5, с. 56—60].

Розрахунок навантаження площі кормових культур на 1 кормозбиральний комбайн. На відміну від навантаження ріллі на 1 трактор і площі зернових культур на 1 зернозбиральний комбайн, навантаження площі кормових культур має не настільки виражений ступінь варіації, оскільки становить 321 га у 2011 році проти 251 га у 1990 році, тобто збільшилося на 27,9%.

Аграрна сфера матеріального виробництва має особливості, які визначаються специфікою енергетичних процесів у землеробстві і тваринництві порівняно з процесами споживання енергії у промисловості, що зумовлює неадекватність темпів зростання енергоспоживання та обсягів виробництва продукції. Ці особливості мають різне походження і полягають у модифікуючому впливі на характер енергофікації сільськогосподарського виробництва, визначають його потребу в енергетичних потужностях та енергоресурсах [12].

ВИСНОВКИ

Сучасні світові темпи розвитку науки та техніки спонукають аграрне виробництво до використання надсучасних технологій (інтенсивні, біологічні, нанотехнології), основним критерієм якого є збільшення маси прибутку. Для українських товаровиробників сільськогосподарської продукції наслідувати такі темпи складно, адже для впровадження сучасних технологій необхідні високопродуктивні технічні засоби.

Для реалізації всього вищесказаного, необхідним є розширене відтворення та вдосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства Харківської області. Основними джерелами таких змін є підвищення забезпеченості основними засобами аграрного виробництва; техніко-технологічне оновлення матеріальної бази сільськогосподарських підприємств; залучення інвестицій в аграрний сектор економіки, удосконалення інвестиційного клімату; державна підтримка конкурентоспроможності аграрного сектору.

Література:

1. Алтухов А.В. Экономические условия эффективного зернопроизводства на уровне сельскохозяйственного предприятия / А.В. Алтухов. — Материалы международной научно-практической конференции. — Орел: Изд-во Орел ГАУ, 2011. — С. 146—149.
2. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств. Підручник / В.Г. Андрійчук. — 2-ге вид., доп. і перероблене. — К.: КНЕУ. — 2002. — 624 с.
3. Аранчій В.І., Удовиченко М.О. Інтегральні підходи до оцінювання економічної стійкості аграрних підприємств [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Nppdaa/econ/2012/10.pdf
4. Білоусько Я.К. Тенденції і напрями розвитку техніко-технологічного забезпечення аграрного виробництва // Агроінком: аграрний інформаційний науково-виробничий журнал. — К.: "Агропромінвест-інтернешнл". — 2007. — № 5/6. — С. 46—51.
5. Блоха А.В. Поліпшення забезпечення матеріально-технічними ресурсами аграрного виробництва / А.В. Блоха // Економіка АПК. — 2009. — № 2 (172). — С. 56—60.
6. Дем'яненко М.Я. Кредитування сільськогосподарських підприємств: теорія і практика // Облік і фінанси АПК. — 2005. — № 7. — С. 9—19.
7. Економіка сільського господарства: навч. посібник / Збарський В.К., Мацибора В.І., Чалий А.А. та ін.; за ред. В.К. Збарського і В.І. Мацибори. — К.: Каравела, 2009. — 264 с.
8. Економіка сільського господарства: підручник / О.І. Здоровцов, Л.І. Касьянов, В.І. Мацибора, В.Й. Шиян; за ред. О.І. Здоровцова, В.І. Мацибори. — К.: Вид-во УСГА, 1993. — 320 с.
9. Економіка підприємства: навч. посібник / П.П. Руснак, В.Г. Андрійчук, А.А. Ільєнко та ін.; за ред. П.П. Руснака. — Біла церква: Вид-во БДАУ, 2003. — 253 с.
10. Колещук О.Я., Ємельянов О.Ю. Оцінювання впливу чинників на рівень зношення основних засобів підприємств та визначення можливостей щодо його нормалізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Ekonomika/2009_640/18.pdf
11. Підлісецький Г.М. Підвищення рівня фондооснащеності аграрного виробництва як основа зростання його ефективності / Г.М. Підлісецький, М.М. Могилова // Економіка АПК. — 2009. — № 12. — С. 21—28.
12. Гришко В.В., Перебийніс В.І., Рабштина В.М. Енергозбереження в сільському господарстві. — Полтава, 1996. — 280 с.
13. Саблук П.Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні // Економіка АПК. — 2011. — № 5. — С. 3—15.
14. Формування ринків матеріальних ресурсів АПК / За ред. Г.М. Підлісецького. — К.: Інститут аграрної економіки, 2001. — 428 с.
15. Шибанін В.С. Системне оновлення і розвиток матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства (організаційно-економічні аспекти) — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 276 с.
16. Юрчишин В.В. До стратегії соціального та економічного розвитку сільського господарства // Агроінком. — 2003. — № 11—12. — С. 17—23.

Стаття надійшла до редакції 05.01.2013 р.